

103644

Historikerstrid i skyggen av Det tredje rike

ØYSTEIN SØRENSEN

Det siste året har det rast en historikerstrid i Vest-Tyskland. Den faghistoriske kjernen i striden dreier seg om det mest ømtålige av alle ømtålige temaer for tyskerne: Det tredje rike og nazistenes forbrytelser. Men rent faghistoriske stridsspørsmål er bare en del av bildet. I tillegg kan man skille ut andre temaer og nivåer i debatten: etiske problemer, vitenskapsfilosofiske problemer, dagens politiske og intellektuelle klima i Vest-Tyskland.

En rekke prominente størrelser i tysk historieforskning har engasjert seg i striden. Temperaturen er høy, og mange av deltagerne har utmerket seg med kraftig språkbruk. Til nå har debatten i stor grad vært ført i aviser og magasiner. Men den har allerede satt sitt preg på tyske historikerkonferanser, og den er på vei inn i tidsskriftene. Det er grunn til å tro at det vil gå lang tid før siste ord er sagt.

Den egentlige debatten ble utløst av en ikke-historiker. Sommeren 1986 ble sosialfilosofen Jürgen Habermas alarm. Han avfyrte en bredside mot det han oppfattet som en urovekkende tendens i tysk historieskrivning: en tendens som var apologetisk overfor Hitlers Tyskland.¹

Det var særlig to nyere arbeider Habermas rettet konkret kritikk mot: en liten bok av Andreas Hillgruber og en artikkel av Ernst Nolte. Begge er anerkjente kapasiteter i tysk historieforskning; Hillgruber er professor i Köln og er fremtredende krigshistoriker, Nolte er professor i Vest-Berlin og kjent for boken *Der Faschismus in seiner Epoche*, en sammenlignende studie av fransk, italiensk og tysk fascisme.

Hillgrubers bok ble utgitt tidlig i 1986 og består av to artikler. Den lengste av dem omhandler det tyske sammenbruddet i østområdene vinteren 1944-45. Den andre dreier seg om utryddelsen av jødene. Disse temaene er stilt sammen i tittelen, boken heter *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*.²

Noe av det Habermas reagerte sterkest på, var selve ordvalget og sammenstillingen i tittelen. Ikke bare ble det tyske sammenbruddet i øst stilt opp på linje med nazistenes jødeutryddelser. Uttrykket «Zerschlagung» er langt mer følelsesladt og langt mer assosiert med en motstanders overgrep enn det nøytrale «Ende». I tillegg kan man peke på at Hitlers Tredje rike blir bearbejdet med formuleringen «Deutsche Reich» – den offisielle betegnelsen på Tyskland etter samlingen i 1871.

Tonen i tittelen tilsvarende, fremholdt Habermas videre, tonen i selve boken. Mens oppsatsen om jødeutryddelsene er holdt i en nøktern og kortfattet stil, er den andre delen svært dramatisk og følelsesladt. Hillgruber skildrer i detalj

1 Habermas: Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung. *Die Zeit* 11/7 1986.

2 Boken ble utgitt på Siedler Verlag, Berlin 1986.

sivilbefolkningens redsler da Stalins røde armé veltet inn over de gamle tyske østområdene i en orgie av massedød, voldtekt og herjinger.

I tillegg stiller Hillgruber et problem. Det er, skriver han, nødvendig å avgjøre hvem historikeren skal identifisere seg med. Hans svar er at det ikke er mulig å identifisere seg hverken med Hitler eller med seierherrene. Da gjenstår bare en mulighet for en historiker:

«Es muss sich mit dem konkreten Schicksal der deutschen Bevölkerung im Osten und mit den verzweifelten und opferreichen Anstrengungen des deutschen Ostheeres und der deutschen Marine im Ostseebereich identifizieren».³

Denne løsningen på historikerens identifikasjonsproblem har sterke vitenskapsteoretiske implikasjoner. Man kan, med Habermas og andre deltagere i debatten, påpeke at det burde være mulig å innta en mer distansert holdning til det historiske materialet. Men andre implikasjoner er vel så viktige: Hillgrubers fulle identifikasjon med den tyske sivilbefolkningen og den tyske hæren som forsøkte å verge dem mot overmakten, må også betraktes som et etisk og ideologisk utspill.

Spesielt når man, som Habermas, ser *Zweierlei Untergang* i sammenheng med Ernst Noltes artikkel.⁴ Nolte er opptatt av at tyskerne i etterkrigstiden har hatt en nærmest nevrotisk skyldfølelse overfor Hitler-Tyskland. Denne skyldfølelsen har ødelagt historikernes muligheter til å betrakte Det tredje rike som en historisk epoke på linje med andre epoker; forsøk på å korrigere samtidens svart-hvitt-bilder er blitt betraktet som «volkspädagogisch gefährlich». I tilknytning til denne oppfatningen lanserer Nolte to teser som mildt sagt må kalles kontroversielle.

For det første fremhever han at nazistenes «Endlösung» ikke må betraktes som noe enestående. Et hovedperspektiv på jødeutryddelsene må, hevder Nolte, være å se dem som ett av en rekke folkemord i det 20. århundre. I en senere artikkel understreker han at et generelt folkemordprinsipp ble innført av bolsjevikene i den russiske borgerkrigen, «nämlich die kollektivistische Schuldzuschreibung und daraus resultierende Vernichtungsmassnahmen». Dette prinsippet betydde noe «qualitativ Neue» i verdenshistorien, og nazistene fulgte så å si bare etter.⁵

Men ikke nok med det. Noltes annen tese går ut på at det eksisterte en historisk kausalsammenheng mellom bolsjevikenes folkemord og nazistenes, mellom Gulag og Auschwitz. Sammenhengen er primært å finne i Hitlers og de andre ledende nazistenes motiver.

Nolte beskriver hvordan en tysk utsending karakteriserte tyrkernes massaker på armenere i 1915 som noe avskyelig og «asiatisch». Utsendingen ble senere en tvoren tilhenger av Hitler. Hvordan kan det ha seg, spør Nolte retorisk, at slike folk selv kunne gjennomføre enda mer grusomme «asiatische» folkemord? Han avtyder et svar med å stille retoriske spørsmål:

«Vollbrachten die Nationalsozialisten, vollbrachte Hitler eine «asiatische» Tat? Startet hos Habermas op.cit.

4 Nolte: Vergangenheit, die nicht vergehen will. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 6/6 1986. Artikkelen skulle egentlig vært holdt som foredrag på den årlige Frankfurter Römerbergkonferansen. Men Noltes invitasjon ble i siste liten trukket tilbake.

5 Nolte: Die Sache auf den Kopf gestellt. *Die Zeit* 31/10 1986. Riktignok påpeker Nolte at Hitler innførte en ny dimensjon i folkemordet, «den Überschnitt von der sozialen zur biologischen Schuldzuschreibung».

vielleicht nur deshalb, weil sie sich und ihresgleichen als potentielle oder wirkliche Opfer einer «asiatischen» Tat betrachteten? War nicht der «Archipel Gulag» ursprünglicher als Auschwitz? War nicht der «Klassenmord» der Bolschewiki das logische und faktische Prius des «Rassenmords» der Nationalsozialisten?»

Auschwitz var med andre ord et svar på Gulag. Ikke bare fant nazistene en modell for utryddelsene hos Lenin og Stalin; folkemordet på jødene var begrunnet i en frykt for bolsjevikene. Nolte presiserer senere at det dreide seg om «eine durch eine Interpretation vermittelte Antwort». Denne «Interpretation» var forestillingen om en «jüdischen Bolschewismus».

Nolte er påpasselig med å understreke at det ikke er hans mening å rettferdiggjøre Auschwitz. Hitlers forestilling om en jødisk bolsjevisme var naturligvis «falsch». Men poenget er at Hitler faktisk trodde på denne forestillingen og følte seg truet.⁶

Dette er ikke radikalt nye synspunkter fra Ernst Nolte, det nye ligger i at synspunktene blir lansert i så tilspisset hypoteseform. Nolte er på mange måter en einstøing i tysk historieforskning. Men den tyske historikerstriden har vist at han ikke står så alene som man kanskje skulle tro. Hans to teser har fått støtte fra flere hold i debatten. Grundigst og mest iherdig er de forsvart av Joachim Fest, redaktør av *Frankfurter Allgemeine* og forfatter av en velkjent Hitlerbiografi.

Fest trekker opp en linje av masse mord fra armenermassakrene i 1915 til Pol Pots Kampucheas, og konkluderer med at det er nødvendig å avvise forestillingen om «die vorbildlose Besonderheit der NS-Verbrechen». Når det gjelder årsakssammenhengen mellom Gulag og Auschwitz, er Fest noe mer forsiktig. Men han antyder at Hitlers «Vernichtungswille» blant annet ble formet av meldingene om rød terror under den russiske borgerkrigen, meldinger som skapte panikk i München i 1919. Om disse meldingene kunne være overdrevne, inneholdt de likevel en kjerne av sannhet, og de ga Hitlers «Ausrottungskomplexen einen realen Hintergrund».⁷

Men Nolte har på den annen side fått kraftig motbør. Noen har nøydt seg med å avvise ham i allmenne vendinger. Hans Mommsen har eksempelvis uttalt seg sterkt kritisk om Noltes «neorevisionistische Tendenz». Martin Broszat har hevdet at Noltes argumentasjon befinner seg «in die fatale Nähe querulatorischer Spitzfindigkeit».⁸

Også Eberhardt Jäckel har tatt avstand fra Noltes forsøk på å bestride «das Einmalige der nationalsozialistischen Verbrechen». Men han har i tillegg gått inn på det saklige innholdet i Noltes tese om årsakssammenhengen mellom Gulag og Auschwitz. Jäckel understreker at tesen må betraktes som en ordinær historisk teori som kan etterprøves og tilbakevises: Hitlers motiver for å ville utrydde jødene kan rekonstrueres, og «die Morde der Bolschewisten oder eine besondere

6 *FAZ* 6/6 1986, *Die Zeit* 31/10 1986.

7 Fest: Die geschuldete Erinnerung. Zur Kontroverse über die unvergleichbarkeit der nationalsozialistischen Massenverbrechen. *FAZ* 29/8 1986.

8 Mommsen: Suche nach der «verlorenen Geschichte»? Bemerkungen zum historischen Selbstverständnis der Bundesrepublik. *Merkur* Nr. 40 1986. Broszat: Wo sich die Geister scheiden. *Die Zeit* 3/10 1986.

Angst vor ihnen kommen darin nicht vor».⁹

Både Hillgruber og Nolte har fått bred støtte av en mer generell art. Det er blitt påpekt at Habermas hemmer utviklingen av historievitenskapen ved å stemple Hillgruber og Nolte som «apologetisch» overfor Hitler-Tyskland. Klaus Hildebrand hevder således at Habermas' holdning innebærer en ideologisk tvangstroye som «behindert die Forschung und huldigt dem Dogma». Det er nødvendig, fremhever Hildebrand videre, å forsvare historikerens frihet til å stille nye spørsmål, formulere nye problemstillinger og hypoteser og lete etter nye kilder.¹⁰ Fra et annet hold er det blitt poengert at den intellektuelle atmosfæren i Vest-Tyskland har vært kjennetegnet av «verkrampfte Denk- und Frageverbote». Det er, heter det, nødvendig «Licht und Luft hereinzulassen».¹¹ Også Andreas Hillgruber har benyttet anledningen til å understreke at det ikke må finnes noe «Frageverbot» i historieforskningen – med den klare implikasjon at slike forbud i praksis har eksistert.¹²

Den 36. Deutsche Historiker-Tag i Trier ble avholdt i oktober 1986 og var sterkt preget av striden. I åpningsforedraget måtte Christian Meier anmode om litt større saklighet og noe mer siviliserte omgangsformer. Meier har forsøkt å spille en modererende rolle i debatten. Blant annet har han poengert at en krangel om jødeutryddelsenes «Singularität» er helt ufruktbar: «Selbst wenn unsere Verbrechen nicht singularär wären, was wäre für uns und unsere Stellung in der Welt damit gewonnen?». I et forsøk på å gjøre opp status har han også konstatert at historikerstriden vel så mye dreier seg om samtiden og fremtiden som om fortiden.¹³

Et hovedpoeng for Jürgen Habermas var den politiske konteksten Hillgrubers og Noltes arbeider gikk inn i. Habermas har, sin vane tro, vært vel så opptatt av «den öffentlichen Gebrauch der Historie» som av den konkrete saksdebatten.¹⁴ Han tok utgangspunkt i en bred ideologisk og politisk offensiv fra konservativt hold i Vest-Tyskland, en offensiv med det mål å skape en ny tysk selvbevissthet og en nasjonal konsensus rundt tilknytningen til NATO. Forsøkene på å relativisere nazistenes forbrytelser, på å gjøre Hitler-Tyskland mer normalt og akseptabelt, har sin naturlige plass i en slik offensiv. Eksempelvis vil, hevdet Habermas, Noltes teori om årsakssammenhengen mellom Gulag og Auschwitz styrke en tysk-nasjonal antikommunisme.

Det politiske og ideologiske innslaget i den tyske historikerstriden er da også merkbart. Det er ikke tilfeldig at det er en klar høyre-venstre-akse i debatten: Hillgruber, Nolte og Hildebrand er høyreorienterte historikere; Jäckel, Broszat

9 Jäckel: Die elende Praxis der Untersteller. *Die Zeit* 12/9 1986.

10 Hildebrand: Das Zeitalter der Tyrannen. *FAZ* 31/7 1986. Hildebrand og andre har også slått ned på Habermas' noe tvilsomme sitateteknikk. De har utvilsomt avdekket «fehlerhafte Zitate» i Habermas' artikkel.

11 Klaus Hornung: Verkrampfte Frageverbote. *FAZ* 11/8 1986.

12 Intervju med Hillgruber i *Rheinischer Merkur* 5/9 1986: «Für die Forschung gibt es kein Frageverbot».

13 Meier: Kein Schlusswort. *FAZ* 20/11 1986. En lett forkortet versjon av åpningsforedraget er gjengitt i *Rheinischer Merkur* 10/10 1986.

14 Jfr. særlig artikkelen Vom öffentlichen Gebrauch der Historie. *Die Zeit* 7 11 1986.

og Mommsen kan i en vid forstand plasseres på venstrefløen. Men striden kan på den annen side ikke reduseres til politikk. Skal en utenforstående tolke historikerstriden som et symptom, ser det ut til å være tre elementer som særlig peker seg ut. Disse elementene griper nært inn i hverandre, men analytisk må de skilles ad:

– Den konservative ideologiske offensiven har kunnet spille på betydelige stemninger i den vest-tyske befolkningen: et ønske blant tyskerne om å gjøre seg ferdig med arven fra Det tredje rike, et ønske om at Vest-Tyskland skal få spille en rolle som naturlig tilkommer landet, uten å være plaget av noen skyldfølelse. Godt og vel 40 år etter Det tredje rikets sammenbrudd kan man registrere et manifest ønske om endelig å komme ut av skyggen.

– I sammenheng med slike stemninger kan man også se historikerdebatten som uttrykk for et mer spesifikt ønske om å komme ut av Det tredje rikets skygge. Flere historikere har i debatten tilkjennegitt sin frustrasjon over at det er så mange utenomfaglige hensyn å ta når man skal skrive om Hitler-Tyskland. Det er ikke bare Ernst Nolte som har uttalt at det må være legitimt å kunne studere Det tredje rike i sin historiske sammenheng, som en ordinær historisk epoke, uten å ta «folkepedagogiske» eller andre ikke-vitenskapelige hensyn.

– Dessuten har historikerdebatten avdekket en noe annen, om enn beslektet, form for misnøye. Debatten har vært et utslag av en kamp om det intellektuelle og akademiske hegemoniet i Vest-Tyskland. Mange har følt at en venstrefløy i vid forstand har hatt et slikt hegemoni siden slutten av 1960-årene: dominert offentlige debatter, satt rammer, stilt problemer. Det er nærliggende å si at inkarnasjonen av dette hegemoniet har vært Jürgen Habermas. Røpet om «Licht und Luft» må fremfor alt sees i en slik sammenheng: en protest og en offensiv mot et intellektuelt klima mange har følt beklemmende.

DEBATT

Den tronfølgerettslige situasjonen i Norge ved utgangen av middelalderen

STEINAR IMSEN

Hattul har norske historikere vært enige om at det fant sted en overgang fra arverike til valgrike i Norge i senmiddelalderen.¹ Riktignok har det vært noe usikkerhet om når skiftet fant sted, hvordan og hvorfor det skjedde, og hva det egentlig innebar. Men hovedsaken, det at Norge ble et valgrike, har ingen bestridd før Kåre Lunden i sitt bind av Aschehougs Verdenshistorie (1984) hevdet at Norge forble et arverike i senmiddelalderen p.g.a. den norske adelens sterke stilling.² Dette avviket fant jeg det rimelig å påtale da jeg meldte boka i *Historisk Tidsskrift*.³

Nå har Lunden gått til motangrep. Rustet med de to utenlandske autoritetene Fritz Kern og A. London Fell har han valgt seg ut hovedoppgaven min fra 1970 som angrepsmål i et stortilt forsøk på å begrunne standpunktet fra 1984. Om angrepsmålet er heldig valgt får andre dømme om, men jeg må få lov til å uttrykke en viss undring over at han har valgt å angripe en delvis forlatt stilling. Det burde være kjent at Morten Beyer i 1975 rettet en rekke kritiske innvendinger mot mitt opprinnelige syn på overgangen fra arverike til valgrike, og at jeg året etter dels justerte, dels presiserte mitt standpunkt.⁴ Jeg hadde nok snarere ventet at Lunden hadde vendt sitt skyts mot denne skansen. Jeg er også forundret over mangelen på referanser til annen relevant norsk litteratur i Lundens artikkel. Ikke minst gjelder dette for flere av Johan Schreiners arbeider. F. eks. kunne han ha fått noe støtte for sine synspunkter i Schreiners artikkel «Norges overgang fra arverike til valgrike».⁵ Når det gjelder svensk og dansk litteratur om tronfølgerettslige problemer i de nordiske unionsrikene i senmiddelalderen, viser ikke

¹ S. Imsen: *Arv-annammelse valg*. Univ.forl. 1972: 11-14 og litt. anf. der; samme: Tronfølge. *KLNA XVIII* sp. 689-692 m. anf. litt.; M. Beyer: Den norske tronfølgeordningen 1319-1450. *HT* 1975; S. Imsen: Litt mer om tronfølgeordningen 1319-1450. *HT* 1976, samme: Norsk politisk senmiddelalderforskning ca. 1965-1980. *Norske Historikere i Utvalg VI* s. 33f. Red. Claus Krag. Univ.forl. 1983. I samsvar med vanlig skikk og bruk velger jeg å forstå senmiddelalderen i norsk politisk historie som tiden 1319-1536.

² K. Lunden: *Europa i krise. 1300-1500. Aschehougs Verdenshistorie VI* s. 210. Oslo 1984.

³ S. Imsen: «... verdenshistorie for mennesker i vår tid?» *HT* 1985: 208.

⁴ *HT* 1975: 181ff. og *HT* 1976: 96 ff.

⁵ *HT* 5 r IX: 312ff.